

HORVÁTH SÁNDOR

A grádistyei horvátok 16–20. századi asszimilációjának példái

1. BEVEZETÉS

Vas megyében ma is jelentősebb számú horvát él Felsőcsatáron, Horvátlövőn, Horvátzsidányban, Nardán, Ólmódon, Peresznyén és Szentpéterfán. Felsőberkifalu, Bozsok, Harasztifalu, Horvátnádajka és Tömörd az elmagyarosodás – mondhatni – végső stádiumában van. Az elmagyarosodás elsősorban a nyelvhasználatban érhető tetten.

A horvátok nyelvének romlásáról már a 18. századi források is szólnak. 1781-ben kiadott imakönyvében a következőket írja Sosterich:¹

„Sokan azt mondják majd: Ez nem igazi horvát nyelv [...] minthogy a nyelvünk a magyar királyságban már annyira romlott, kevert, hogy szinte minden faluban másként beszélnek, ahogyan ezt magunk is meg kell erősítsük, hogy itt a némettel, ott a magyarral, másutt a szlovákkal, vagy még más nyelvvel is keveredik, romlik és pusztítódik a nyelvünk. Ugyanígy van az írásban és a nyomtatásban [...] mindenki másként írja le a horvát szavakat...”

Tulajdonképpen az azóta eltelt jó két évszázad alatt az összes település elmagyarosodhatott volna. Mégsem ez történt. Az egyik falu elmagyarosodott, a másik nem. Miért? Mi okozta az egyiknél az elmagyarosodást? A másiknál mi volt másként, vagy mi hiányzott? Tanulmányomban nem elégedtem meg a közszájon forgó klisékkel, mint: a konzervatívabb faluközösség jobban megőrzi kisebbségi jellegzetességeit, a munkakörülmények megváltozása gyorsítja a beolvadást, a vegyes házasságok siettetik a (kisebbségi) anyanyelv elhagyását. Azt gondoltam, ha igaz is volna az, amit a klisék állítanak, meg kell néznünk végre közelről, mi és hogyan hat az identitás megőrzésében, elvesztésében vagy megváltozásában.

¹ Sosterich, Jeremias: *Marianszko czeveche* [...] Soprun, 1781. Közli Hadrovics 1974. – Makaróni nyelvként emlegetik e horvátok „romlott nyelvét”.

2. AZ ETNIKAI VEGYES HÁZASSÁGOK ÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ

Az elmagyarosodás részben a vegyes házasságokkal magyarázható. Vízválasztóként a második világháborút vagy a téjeszesítést említik, amikor az itt élő, idősebb generáció tagjai megemlegetik, hogy régen nem volt szokás a falun kívülről házasodni, mint most. Ez persze csak a hagyományos kultúrájú közösség ideálképe, amely nem azonos a valósággal, a reálképpel. Az ideált tudja, s alkalmanként hangoztatja a közösség egyik vagy másik tagja, a reált pedig megéli. Régebben „az emberek emlékezete alapján Nagynardán minden fiatal helybeli házastársat keresett magának. Mondták is arra, aki más faluból – vagy más faluba – házasodott, hogy „senkinek sem kellett Nardán!”. A *Délnyugat-Dunántúl mikrotájai vizsgálata* című kutatás azt is tudakolta, hogy honnan házasodtak az egyes településen élők. A vizsgált községekben alig válaszolták azt, hogy csak lokálisan endogám – tehát falun belüli – házasság volt szokásban. Csak Horvátlövő, Harasztifalu és Horvátnádalja esetében hangsúlyozták a falun belüli házasodást.

A harasztifalusiak azt mondták, hogy falun belül házasodtak, nagyon ritka volt a vidékről hozott házastárs. A horvátnádaljaiak a „helyben” mellett a környéket is megemlézték. Hogy Horvátnádalja faluközössége konzervatívabb volt, zártabb rend uralkodott benne, ezt mutatja az is, hogy megpelyválták a leány házát, ha kérőjéhez nem ment hozzá, tehát, ha akadt helybeli kérője, illetett hozzámennie, vagy az egész familia lenyelte a békát, hogy szégyenszemre megpelyválták a házukat. Viszont szinte egyöntetűen csak horvát² településeket jelöltek meg a házasodási körzetekben. Horvátszidányban például kiemelték: 1945-ig csak horvátokkal és katolikusokkal házasodtak. Középről kellett házasodni, magyarázták Nardán: „Mert így van még a könyvekben is: házasodj minél közelebből, komát pedig minél távolabbról szerezz. Most meg pont fordítva van.”³ A kérdőívre adott válaszokban az alábbi nem horvát településeket említették: Bozsokon Perenyét, Velemet, Kőszegszerdahelyt, Nardán Vaskeresztet, Ólmodot, Kiszszidányt, Szentpéterfán Kertest és Jákot.

Az ideállal azonban szembesítenünk kell a reálképet: át kell tekintenünk a házassági anyakönyveket. A vizsgált települések matrikuláit e szempontból – Horvátnádalja kivételével – megvizsgáltuk, illetve vizsgáljuk. A részeredmények tanulságait a exogámia arányát érzékeltető grafikonokból vontuk le. A sorból Szentpéterfa lóg ki: 1831-től 1895-ig a lokális exogámia itt átlagosan 20–25%-os. Az összes többi településen

² Mindig a többségében horvátok lakta falvakról van szó.

³ Horvátul: „Ženi se iz čin bližega a kumi se iz čin daljega. Sad je pont fordítva.”

az 50% körül mozog. 1850 után Nagykölked és Ólmod és kisebb mértékben Harasztifalu és Horvátszidány esetében nagyobb a kilengés fölfelé, azaz a házasodásnál kifelé. A század első feléből még nincs meg minden településről a grafikonunk, másrészt a 18. századra eddigi elemzéseink alapján igazolódni látszik Örsi Julianna megállapítása:⁴

„Fő tendenciaként megfogalmazhatjuk, hogy Magyarországon a települések – a házassági kapcsolatokra tekintve – a 18. században nyitottabbak. Az endogámiaira való törekvés legerősebb a 19. század második felében. Napjainkra ismét az exogámiaira való visszatérés a jellemző.”

Még mielőtt bármily elhamarkodott következtetéssel kijelentenénk, hogy az exogámia grafikonok alapján a múlt században s különösen annak második felében – Szentpéterfa kivételével – meglehetősen nyitottak voltak az érintett települések, figyelembe kell vennünk valamit. Az exogámia mellett ugyanis kigyűjtöttük az etnikai exogámiát is.⁵ A grafikonból kiderül: Szentpéterfa falun kívüli házasodásaiból csak 1-2% horvát, tehát a péterfai lokális exogámia szinte mindig etnikai exogámia is. Az etnikai exogámia átlagát tekintve ilyen Harasztifalunál is. De ennél alacsonyabb Narda, Ólmod és Horvátszidány esetében. Harasztifalura jellemző, hogy bár az átlag alacsony, a kilengések magasak: 0-tól 40%-ig terjednek. Ólmod grafikonjának szélsőségei azzal is magyarázhatók, hogy itt nagyon kis lélekszámú település házassági kapcsolatairól beszélünk: a kevesebb házasságkötés osztályozásánál az arányszámok szélsőségesebbek. Vagyis Szentpéterfa 14%-os, tehát legkisebb etnikai exogámiája – 1871-től 80-ig – 13 házaspárt jelent, ugyanakkor Ólmod legmagasabb, 23%-os etnikai exogámiája – 1811-től 20-ig – mindössze 2 házaspárt takar. A házassági kapcsolatok számszerű vizsgálatának ez a másik veszélye, ha az értelmezésnél figyelmen kívül hagyjuk.

Esetünkben van egy harmadik módosító tényező is, amely nem teszi teljesen pontosá a grafikonjainkat. A római katolikus egyház matrikuláiban mindig csak az egyes fárákhoz, anyaegyházakhoz tartozó településeken kötött házasságok szerepelnek. Ha a legény vagy a leány egy másik plébániához tartozó templomban lépett oltár elé, akkor egyszerűen elvész a szemünk elől. Pedig az is exogámia, ámbár igaz, hogy ezek az ifjú házások többnyire másutt, vagyis a szülőfalujukon, addigi lakóhelyükön kívül élnek esküvő után, tehát nincs vagy csupán cse-

⁴ Örsi 1983, 36.

⁵ Pontosabb meghatározás hiányában a 19. században többségében horvátok lakta településekről hozott házastársi etnikai endogámiának tekintettük. A vezetéknev és a nemzetiségi hovatartozás kollerációjáról lásd Horváth 1989.

kély hatásuk van arra a közösségre, amelyet elhagynak.⁶ Míg az eddig említett falvakra etnikai endogámia a jellemző, addig Tömördön, Nagykölkeden és Horvátlövön erősen keveredett az új családokban az anyanyelv. Ráadásul Tömördnél az etnikai exogámia zömében nem a vegyes anyanyelvű házaspárokat jelenti, hanem szinte kizárólag magyar településről származó nőt és férfit. A satírozott területen látható görbe mutatja, milyen arányú az a házasságkötés, amelynél sem a menyasszony, sem a vőlegény nem horvát. A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk: a helyi Guary- és Chernel-birtok alkalmazottai voltak a magyarok. Ezt elegendő biztonsággal állapíthatjuk meg az anyakönyv ilyen bejegyzéseiből: „szolgálók”, „Tömördön szolgálnak”, „napszámós”, „cseléd”. Ha megnézzük az első táblázatot, észrevehetjük, hogy Tömörd lakossága csaknem megkétszereződik, amikor az exogám házasságok szaporodnak. Amikor pedig hirtelen megugrik a duplán exogám házasságok száma, akkor stagnál a népesség száma: vagyis az „öslakosság” aránya csökken. De ez már ismét a munka vizsgálatához vezet minket.

A nardai házassági kapcsolatok vizsgálatánál már számba vettük, mi minden befolyásolja a házasodási kör kialakulását – hogy milyen típusú exogamiákról beszélhetünk, ha következetesen alkalmazzuk az Örsi Julianna-féle terminust.⁷ Most ezeket a szempontokat alkalmazzuk a vizsgált településekre.

A házasságkötésnél alapvető tényező a vallás. A Tömörddel szomszédos Nemescsón és Meszlenben, valamint a Bozsokhoz közeli Kőszegdoroszlón, Cákon és Lukácsházán szép számban voltak s vannak ma is evangélikusok, míg a Nagykölked és Harasztifalu melletti Kiskölkeden és a Rádócokon reformátusokat találunk. A katolikus horvátokat ugyan a 17. században próbálták protestánsná változtatni, de ez minden erőfeszítés ellenére sikertelen vállalkozás maradt. Érthető, hogy a vallás egészen a közelmúltig éles határvonalat jelentett társadalmi kapcsolatainkban. Tehát ha nyitottak is a magyar települések felé a horvát falvak a házasságkötéseikkel, csak kivételes esetben nyitottak evangélikusok vagy reformátusok felé. A bozsokiak a kérdőíves válasznál csupa magyar községet neveztek meg házassági körzetül, de nem Kőszegdoroszlót, Cákot és Lukácsházát, hanem Perenyét, Velemet és Kőszegszerdahelyet. A tömördiek is kiemelték: az azonos vallás fontos volt. A valóban nyitott – exogám – házassági kapcsolatrendszerű Bo-

⁶ Egészen sajátos a kivándorlók, valamint az egyházi rend kebelébe távozók – például a szerzetesnőnek menők – hatása szülőhelyükre. Itt Szentpéterfát hozhatjuk példának.

⁷ Vö. Örsi 1983; és Horváth 1989, 89.

zokon azonban nem említették egy szóval sem a déli szomszédot, Bucsut. Azért, mert az már egy másik, önálló fára, anyaegyház.

Tömördnél a plébánia körzete nem lépte át a falu határát, ezért itt az exogám házasságoknál gyakori az etnikai endogámia néhány horvát faluval: Horvátzsidánnyal, Peresznyével és Harasztifaluval. Tömörd lakossága nyitni volt kénytelen, hisz nemcsak magyar települések gyűrijében található, hanem a szomszédban részben evangélikusok is élnek. A másik oldalon pedig a megyehatár húzódott Tömördnél: Bük, Csepreg, illetőleg Horvátzsidány és Peresznye már Sopron megyéhez tartoztak. Fontosabb volt az etnikai endogámia, mint a megyehatár és a fizikai távolság. (Harasztifalu mintegy 40 kilométerre van Tömördtől.) Tömörd elmagyarosodásának egyik – legfőbb – okát mégis az exogám házasságokban, még hozzá a duplán exogám házasságokban látjuk. Felsőberkifalu és Horvátnádajla, Nagykölked és Harasztifalu elmagyarosodásában viszont épp az egyház játszott nagy szerepet. Az egyház, a világi hatalmasságokkal karöltve. Mindkét falu a körmendi plébániához soroltatott. Ott nem volt külön horvát papjuk. Pedig még „1646-ban Horvátalja, Felsőberkifalu, Harasztifalu és Nagykölked lakói egy horvát papot fogadtak, akit Nagykölkeden iktattak be plébánosnak”.⁸

Meg kell jegyezzük, hogy a 16–18., sőt még a 19. században sem volt egyedülálló, hogy horvátországi vagy Horvátországban tanult papok, illetve kántortanítók tevékenykedtek a grádistyei horvát településeken. A Muraközből származhatott Grgur Mekinich-Pythiraeus, akinek a neve az első Nyugat-Magyarországon kiadott horvát nyelvű könyv kiadójaként maradt fenn: 1609-ben jelent meg először protestáns imakönyve. De őt megelőzően a kelénpataki glagolyita pap, „Juraj Zywanich” is vélhetően Horvátországból érkezett a grádistyei horvátokhoz 1561-ben. Horvátországból származott Tömörd 1647-ben említett tanítója, Thomas Franetic, a nagynardai plébánosok: Georg Pribanics (1755-től 1790-ig), Michael Zadravec (1830-tól 1863-ig, közben Rohoncon is plébánoskodik), valamint Frideczky György. Frideczky nagynardai plébánosként adta ki 1869-ben *Angjel cvvar* (Órangyal) című imakönyvét, ami azért kiemelkedő a grádistyei horvátok művelődéstörténetében, mert először ebben szerepelnek a – magyar mozgalommal szinkronban működő – horvát nyelvújítással bevezetett (hacsekés) horvát betűk.⁹ Mégis erőszakos elmagyarosítással kell számolnunk a 18. századtól kezdve a Körmend környéki falvak, valamint Bozsok esetében. „A körmendi úriszék pl. határozatot hozott, hogy az uradalom-

⁸ Völgyes 1987, 4

⁹ Bencsics 1984, 14–18.

hoz tartozó három horvát falu lakosai csak a körmendi papnál gyónhatnak és kereszteltethetnek.”¹⁰

A sematizmusokra a települések nyelvével kapcsolatban nem kell adni, figyelmeztet 1871-ben napvilágot látott könyvében Fran Kurelac.¹¹ Az ebben a könyvben leírt tapasztalatokat 1846-os és 1848-as gyűjtőútján szerezte e horvát hazafi. Szerinte:

„a magyar sematizmusokra ilyen számbavételnél senki sem támaszkodik, mert azokban csak ott írják, hogy »Lingua Croatica«, ahol horvátul prédikálnak, (!) de hány olyan falu van, amelyikben a romlatlan horvát nyelv mellett sem horvát pap, sem horvát prédikáció nincsen! Ilyen falvak Bozsok, Nádajla stb.”

Kurelac hivatkozása zavaros, de minden bizonnyal Horvátnádajláról mondja el azt, hogy az emberek elpanaszolták neki a szentkúti búcsúban, hogy saját pénzen kitanítottak egy nádajlai legényt, hogy legyen, aki a saját nyelvükön hirdesse nekik Isten ígését. De ennek a papjuknak megtiltották, hogy horvátul prédikáljon.¹² És valami hasonló történt a horvát pap nélküli Bozsokon is. A bozsokiakat a tanítójuk nem vezethette a horvát búcsújárásra Incédre (németül: Dürnbach), hanem egy német településre, magyarok közé mehetett csak velük.¹³ Ugyanakkor Kurelac felidézi azt a pillanatot is, amikor éppen Rohoncra tartott, és megpillantott egy asszonyt, aki kisfiával horvátul beszélt. Egy arra járó városi alkalmazott rászólt a nőre, miért beszél azon „a kutya nyelven”.¹⁴

A szentpéterfai plébánia leányegyházai adnak arra magyarázatot, hogy a nagyon erős lokális endogámia mellett a kevés exogámia miért jelent a legtöbbször etnikai exogámiát is. Az exogám házasságoknál Monyorókerék, Kolom és Tótfalu nagyon gyakran szerepel. Ezek pedig a szentpéterfai plébánia települései. A nardai exogámiánál kimutattuk, hogy az etnikai endogámia mellett a közigazgatási régiók is meghatározhatták az exogámia területét. A matrikulák alapján Nagynarda házassági körzetébe Felső- és Alsócsatár, Kiszarda, Csém és Incéd tartozott. Horvátlövő nem. Mert Narda és Horvátlövő a 20. század elején más közigazgatási egységhez tartozott: Narda a felsőcsatári körjegyzőséghez, Lövő a németlövőihez. Azelőtt pedig Horvátlövő évszázadokon át az Erdődyek birtoka volt, Narda pedig – egyebek mellett –

¹⁰ Kállay 1985, 97.

¹¹ Kurelac 1871, XVI és tovább.

¹² Kurelac 1871, XXX.

¹³ Kurelac 1871, XXIX.

¹⁴ Kurelac 1871, XXX.

Incédével és Csémmel együtt a Batthyányaké.¹⁵ Az ottani körjegyzőség Kőszegszerdahely központtal ugyanekkor a plébániával azonos területtel érintett: tehát a magyarosításuk könnyebben történhetett, ugyanúgy, mint a Körmendhez tartozó horvát falvaké.

Horvátlövőnél azonban nem találunk jelentős átfedést sem a házassági körzet és a plébánia területe, sem a házassági körzet és a közigazgatási egység között. A 16. század folyamán a horvátok csak kivételes esetben telepedtek le etnikailag zárt, csak horvátok lakta faluban. Eddigi ismereteink szerint a vizsgált települések közül valószínűleg csak Tömördöt telepítették teljesen újjá a horvátok: az 1569-es urbáriumban csak horvát vezetéknevűek szerepelnek.¹⁶ Horvátlövőn kezdettől különösen sok német is élt. Ezért is házasodtak gyakrabban – Németlövő mellett – magyar- és németkeresztesiekkal, pornóiakkal a horvátlövőiek.

A házastárs megválasztásánál szerepet kapott a társadalmi, gazdasági státus, az anyagi helyzet is. Ezt főképpen az akkori speciális szakmák esetén figyelhetjük meg könnyedén. (Gondoljunk csak a már említett esetekre, a Tömördön szolgálók házasságkötésére.) Az anyagiak befolyásának egyik elég általános példája, hogy a 19. század második felében erősödik az endogámiára való törekvés, amint azt Örsi Juliannától is idéztük. A párválasztást Narda házassági kapcsolatainak elemzésénél közvetve a jobbágyfelszabadítással, közvetlenül a birtokosztódás megakadályozásával, csökkentésével, késleltetésével hoztuk összefüggésbe.¹⁷ Bármily magasra szöknek is az exogámiát ábrázoló grafikonjaink, a 19. század végére minden esetben lefelé hajolnak. A legszegényebbekhez tartozó zsellérekből, mezőgazdasági segéd munkásokból és szolgákból számszerűleg a legtöbb Felsőcsatáron, Szentpéterfán, Harasztifaluban és Horvátnádálján volt – tanúsítják a múlt századi összeírások. Vagyis úgy tűnik, az anyagi helyzet nem dönti el, hogy egy faluközösség elveszíti-e etnikai identitását, vagy sem.

3. A MUNKAVÉGZÉS ÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ

A munkavállalást szokás az etnikai exogámia mellett az elmagyarosodás másik jellemző okának tartani. Amikor idegenben kell dolgozni, vagy amikor a helyiek idegenekkel keverednek munka közben. A mi falvainkban általában csak az uradalmakba, az uraság majorjába érkez-

¹⁵ Horváth 1989, 200–201.

¹⁶ Hajszan 1993, 138.

¹⁷ Horváth 1989, 195.

tek idegenek dolgozni: a kérdőívre ezt válaszolták Bozsokon, Horvátzsidányban, Nagykölkeden, Tömördön és Nardán. De módosabb családoknál másutt is dolgozhattak részesaratók, mint például Horvát-nádalján a Mazalin és a Károlyi családnál. Csak a bozsokiak, a harasztifalusiak és a tömördiek tagadták a kérdőíves válaszadásnál, hogy ők eljártak volna máshová munkára. És ez talán Tömördnél sem ellentmondásos – mert a majorokban dolgozók mobilitására hivatkoznak –, bár a meszleniek és a kőszegdoroszlóiak állították, hogy tömördiek is jártak oda dolgozni.

A többi horvát faluból nemcsak a környező majorokba, de „Stájerba”, Bécsbe is gyakorta eljártak. És bár gyér adataink vannak, mégis azt mondhatjuk, hogy a pendlizés, a vendégmunkáslét sokkal régebbi, mint gondoltuk: a 19. század elején már eléggé általános.¹⁸ Említi ezt Berzsenyi Dániel is:¹⁹

„A magyar lakta jobb tájaink között alkalmasint legnépesebbek Sopron és Vas vármegyék’ rónái; de ez a népség is csak olyan, hogy ott sem győzi a magyar a maga gazdaságát, ott is Hénczek és Horvátok pergetik a sarlót és a csépet, s még Kőszeg tövében is láttam csehországi kaszásokat.”

Fényes Elek pedig jó cselédeknek és híres fuvarosoknak nevezi e horvátokat.²⁰ A Varasdig, Zágrábig, Fiuméig is elmenő horvát fuvarosokról, valamint az általánosabb – a Stájerország határától a szinte a Balaton partjáig tartó –, Vas vármegyét átszelő *furmanságról* már az újabb szakkutatások is plasztikus képet nyújtanak. A piacozókat, vásározókat a városokban ért hatások sem hagyhatták érintetlenül. A 17. századi Kőszeg környéki viseletről például ezt olvashatjuk Chernel Kálmán-nál:²¹

„A nők öltözete lehető egyszerű, minden határozott jelleg nélkül, fényűzésre, piperére mit sem adnak, habár tekintetben a városban gyakran megforduló szomszéd magyar és horvát falvak asszonyai – kik a tarka barka költséges ruházatot tulságosan hajhásszák – az utánzásra elég csábító példát nyújtanak.”

A környező magyar és horvát falvak asszonyai nyilván piacozni jártak, már annak idején is, és ha az ő „tarka barka költséges” ruházatok nem is hatott a városiakra, a városok, a városiak nyilván hatottak rájuk.

¹⁸ Horváth 1986, 744.

¹⁹ Berzsenyi 1833.

²⁰ Fényes 1991, 14.

²¹ Chernel 1877, 16.

Századunkban nyilván óriási élmény volt sok szentpéterfai lánynak, hogy elment Budapestre szolgálni. Szinte nem volt olyan nő a ma még élő, legidősebb generációból, aki ne ment volna ősztől Péter-Pálig szolgálni. Szentpéterfáról származó apácák szereztek nekik a munkát.²² Mégsem látjuk az idegenben végzett munka és az elmagyarosodás közötti kapcsolatot, egyenes arányosságot egyik típusú munkánál sem. Figyelemre méltó, hogy a burgenlandi grádistyei horvát településen, Pásztorházán (Stinatz, horvátul: Stinjaki) ugyanezt tapasztalta Gaál Károly:²³

„A hajdon nők a XIX. sz. végétől néhány évre rendszeresen bementek Magyarországra vagy kimentek Ausztriába szolgálni. Amíg a férfiak háromnyelvűek voltak, addig az asszonyok döntő többsége csak a falu horvát nyelvét beszélte. A szolgálat alatt megtanult nyelvet elfelejtették.”

4. AZ ANALFABETIZMUS ÉS AZ ISKOLA SZEREPE A MAGYAROSODÁSBAN

Szokás arról beszélni, hogy az analfabétizmus segíti a hagyományos kultúra őrzését, az iskolázottság vagy legalább az írni-olvasni tudás gyorsítja az asszimilációt. A reformkorban a nemzetiségi területeken a magyar nyelv iskolai oktatása kiemelt feladat volt. Az elmagyarosítást szorgalmazták tulajdonképpen az erre vonatkozó törvénycikkelyek. Amit erről Tilcsik György fogalmaz: „a közélet magyarosítását, a más ajkú népek értelmiségi rétegének elhódítását, nevezzük nevén: asszimilálását szolgálták” ezek a törvények, és a hozzájuk kapcsolódó akciók, mozgalmak. Ugyanitt olvashatjuk Tilcsiknél, hogy:²⁴

„Vas megye közgyűlése a 19. században először 1820. április 24-én foglalkozott az alsó fokú oktatás nyelvének kérdésével [...] úgy határozott, hogy a jövőben csak olyan iskolamestereket lehet alkalmazni a megyében, akik tudnak magyarul.”

Itt még az az érv dominált, hogy a magyar településeken olyan iskolamesterek tanítanak, akik nem tudnak magyarul. Néhány év múltán ez a törekvés egyértelműen a nemzetiségek elmagyarosítását célozta meg – így a horvátokét is. Nem véletlen, hogy még a 19. század második felében elsősorban a nemzetiségi településeken nyit a vármegye óvodát. „Trianon és környéke”, tehát századunk húszas éve (s a később-

²² Adatközlő: Kurz Ferencné, Harangozó Mária 1912 és Geosits Károlyné, Rumpell Julianna 1912. Gyűjtés: 1992. 06. 11.

²³ Gaál 1991, 444.

²⁴ Ticsik 1990, 232–233.

biek is) különösen bővelkedtek irredenta magyarosításban. E korszak sajátos „virágának” tekinthetjük Szentpéterfa esetét, ahol a szinte kizárólag horvátok lakta falu kettébomlott: magyar és osztrák hűséget esküvő részre. A magyar „párt” egyik fő korifeusa egy – a szomszédos településről származó – horvát kántortanító volt.²⁵ Szentpéterfa végül Magyarországhoz csatolódott, s köszönetképp „a leghűségesebb falu” elnevezést nyerte el.

Hogy a tanító-plébános-jegyző hármasa mily nagy hatású tevékenységet fejthet ki például az elmagyarosításban, az éppen a Nagykölkeddel szomszédos, napjainkra már szintén elmagyarosodott falu, Horvátnádálja példáján keresztül válik világossá. A település új iskolájának felszentelésekor 1894-ben már arról írt a *Vasvármegye*, hogy:²⁶

„A község lakói eredetileg horvát ajkuak voltak, most is a házi magánnyelv a horvát. A gyermek, midőn iskolába kezd járni, csak horvátul beszél, de az iskolában és az egyházban a nyelv csak a magyar; most a tökéletes magyarosodás útján gyorsan halad előre; ezen magyar nemzeti missióban nagy érdeme van az egyházi előljárásának s a tanítóknak, kik e községben egykoron alkalmazva voltak, vagy jelenleg ott működnek. [...] mily magasztos nemzeti szolgálatot tesz a tanító, ki 900 lakostól származó gyermeket nyelv és érzésben magyarrá nevel s a magyar állam tekintélyét külsőleg is nagyobbitja.”

Frano Zenko Donadini az első világháborúban Körmenten volt katonaként. Krpan szerint²⁷

„A horvátok Körment környékén (Magyarországon)” címmel 1916-ban Splitben kiadott kötetecskéjében többek között ezt írta: Horvátnádálján „négy magyar (bevándorolt) család él, mégpedig a tanítóé, a jegyzőé, a kocsmárosé és a tulajdonosé”.

Az elmúlt századokban a fenti négy státust betöltő ember vagy a tanító-pap-jegyző hármasa óriási szerepet töltött be a grádistyei horvátok identitásának megőrzésében. Ha a nyelv és az etnicitás megnyilvánulását vagy éppen annak megszüntetését, átalakítását vesszük górcső alá, akkor elsősorban az iskoláról kell beszélünk. A horvát nyelv népiszkolai oktatásban betöltött szerepéről és a magyarosításról kell szólnunk.

A magyar nyelvalap korszakunk végéig a magyar nyelv minél hatékonyabb iskolai elsajátítását volt hivatott serkenteni. Emellett egye

²⁵ Szentpéterfa kántortanítója sok évig a nagykölkedi horvát származású Németh János (1880–1961) volt.

²⁶ Iskola-szentelés. *Vasvármegye*, 1894. dec. 16., 5.

²⁷ Krpan 1990, 359.

területeken további anyagi juttatást remélhettek a magyarosításban élenjáró tanítók. A Zichy család nyugalmazott jószágigazgatója, Tárnok Alajos például 1867-ben tett alapítványt a magyar nyelv tanításáért a németújvári járásban.²⁸ „Az inczédi Kath. Iskola horvát nyelvű valamennyi tanulói magyar tankönyvekkel ajándékoztattak meg; mert nevezett község derék lelkésze a serdülő nemzedéknek megmagyarosítását vette célba.”²⁹

„A horvát és vend községek közül a Bach-korszak óta hétnél több elnémetesedett, és a horvát s vend községek topografiai helyzete lassu folyamatban van most is, pedig a magyar állam érdeke nem ezt kívánja; és épen ezen érdek miatt kívánatos, de a vasmegyei nem magyarajku nép példás – mondhatnám ösztönszerű hazafias – érzületével eléggé indokolva is volna, hogy a magyar nyelvbe járatlan egyének ezen tankerületben – de egyáltalán Magyarországon néptanítók – ne lehessenek, s ne legyen megtűrve azon állapot, mely szerint, hogy példát állítsak, mit nem örömet teszek, a Szt.gothardi járás 28 tanítója között 18-nak sejtelve sincs a magyar nyelvhez [...]”³⁰

Ekkor Vas vármegyében – amint a jelentésben olvashatjuk – 30 magyar, 150 német, 14 vend, 16 horvát, 1 magyar–német, 4 német–magyar, 17 magyar–vend, 4 horvát–magyar és 1 vend–német nyelvű elemi népiskola működik.

Amikor az 1874/75-ös tanévben megvizsgálták az iskolákat, horvát falvaink tanítóinak a jellemzésénél az egyik fő szempont volt, hogy mennyire tud magyarul, s mennyire akar magyart tanítani a gyerekeknek. A horvátnádaljai iskola: „A magyar nyelv tanításában kitűnő”; a felsőberkifalusi: „Jól rendezett iskola, a taneredmény főleg a magyar nyelv tanításában jó”; a csatári tanító: „Fiatals eleven horvát tanító, de nem elég képes. Kész a magyar nyelvet tanítani.” Vannak még ennél is tanulságosabb feljegyzések. Pósszentkatalinnál a megjegyzés rovatban szerepel, hogy: „A nép szívesen tanítatná gyermekeit magyarul, de a tanító ehhez nem tud. A nép sem a horvát, sem a magyarországi horvát nyelvet nem érti.”³¹ Nagykölkednél és Nádaljánál pedig ezt a megjegyzést találjuk: „Ezen horvát község az iskola által elmagyarosodik.”³²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában 1850 után a horvát településeken a horvátországi tankönyveket kellett volna használni, a grádistyei

²⁸ VaML IV. 401/b. 339. 1867/123.

²⁹ VaML VI. 502/b. 364. Doboz. – Évi jelentés a vasmegyei tankerület népoktatásának állapotáról 1874/75. tanévben. Előadva az isk. tank. 1876. március 30-i gyűlésén. 5.

³⁰ Uo. 6.

³¹ A mondat az eredetiben áthúzva.

³² VaML VI. 502/b. 364. Cs. Vasm. Tanfelügy.

horvátok ebben az időben mégis saját dialektusukra alapozott tankönyvek írásába fogtak. Az osztrák történész Johann Seedoch ebben látja a grádistyei horvátok nemzetiségi öntudata ébredésének a kezdetét.³³ A horvátországi könyvek bevezetéséhez a püspökök beleegyezését kérte a minisztérium: erre a győri püspökségtől a horvát papok javaslatára nemleges válasz érkezett, míg a szombathelyi püspökségről nem válaszoltak. A győri egyházmegye válaszában fogalmazódott meg a helyi nyelvre való átültetés igénye. A szombathelyiben elvileg 1853-tól bevezették a horvátországi alaptankönyvet, bár ennek megvalósulásáról pontos adataink nincsenek.³⁴

A horvát tanítók értekezletéről szóló beszámoló végét idézzük a korabeli sajtó levelezési rovatából:³⁵

„Végül csak azt kívánva, vajha a nép eszme – horvátainkat magyarizálni – és iskoláinkat a kor színvonalára emelni – egyesek szükkeblüsége és visszavonása által hajótörést ne szenvedne! A nép – legalább nálunk örvendne, hogy gyermekeik az anyanyelv mellett a magyart is megtanulták – annál is inkább – mert horvát mulattatva oktató – könyveink nincsenek, s a köznép jókora része – a helyett hogy szépen honn olvasgatna, a vasárnapok délutánait vagy a csapszékben, vagy más nem épen épületes beszélgetések közt kénytelen eltölteni, és a nagy hiányon a magyarnyelv elsajátítása által segítve lenne.”

Még talány, milyen nyelven beszéltek szombathelyi diákjaikkal – nyilván latinul társalogtak velük az órákon kívül is – a horvát tanítók a 16. században. „Feltűnő, hogy a szombathelyi iskolamesterek a 16–17. században többnyire horvát nyelvűek, sőt horvát származásúak” – írja kéziratban maradt s csak nemrég kiadott munkájában Horváth Tibor Antal.³⁶ A legjobb példa erre kosztajnicai „Kitonich János”, aki a szombathelyi gimnázium első világi igazgatója volt – 1591 nyarán már úgy fogalmaznak, hogy évek óta ő az igazgató. Belőle később szombathelyi várnagy, tisztartó, majd 1619-ben a magyar szent korona ügyésze lett. Horvát tanító elődei már az 1570-es évektől nyomon követhetők Szombathelyen.³⁷ Akkoriban ez még nem járt nemzeti villongással, a nyelvi fölény szándékával. De ebből arra is következtethetünk, hogy a falvak horvátjai sem voltak híján tanítóknak, s bizonyára sokkal nagyobb volt a 17. században az írni-olvasni tudás, mint ahogy azt eddig sejtettük. A vizitációk e feltételezésünket megerősítik.

³³ Seedoch 1995, 146.

³⁴ Tobler 1995, 242.

³⁵ Uo.

³⁶ Horváth 1993, 326.

³⁷ Horváth 1993, 330.

Röviden visszatérve eredeti kiindulópontunkhoz: meg kell állapítanunk, hogy „az analfabétizmussal szemben az iskolázottság gyorsítja az asszimilációt” állításra is azt kell válaszolnunk, hogy néha igaz, néha nem. Az ellenpéldát a Sopronnal szomszédos Kópháza nyújtja. Ott nagyon korán élénk írásbeliség fejlődik ki. Mégsem az ennek a következménye, hogy a falu horvátjai elmagyarosodnának.

5. AZ EGYHÁZ SZEREPE A MAGYAROSÍTÁSBAN

A – nemzeti, nemzetiségi értelemben vett – etnikai tudatot leginkább a vallás, a nyelv és a politika élteti, erősíti. Talán ezért is kerülhetett a horvátországi *Etnicitás, nemzet, identitás (Horvátország és Európa)* című kötet három nagy fejezetének a címébe is e három fogalom – abba a kötetbe, amely a legutóbbi évek etnikai folyamait elemzi elsősorban szociológiailag;³⁸ sőt, egy Oxfordban kiadott – etnicitásról szóló – tanulmánykötet is hasonló nagyfejezeteket tartalmaz.³⁹ Érdemes tehát nekünk is külön figyelmet szentelnünk e három szempontra a grádistyei horvátok asszimilációját vizsgálva.

Ha magyar nyelvű – horvátul nem beszélő – pap került egy plébániára, akkor szinte adott volt az elmagyarosodás lehetősége. Ez meg is történt például Bozsokon. Már 1846–48-ban panaszkodtak a bozsokiak a nyugat-magyarországi horvátokat járó, népdalokat gyűjtő Fran Kurelacnak, hogy a legsúlyosabb bűnöket is elmondhatják papjuknak a gyónás keretében, mert ő minden oktatás, minden elégtétel mondása nélkül feloldozza őket, hiszen semmit sem ért, mert nem beszél horvátul.⁴⁰ A káldi születésű Góczán József 1852. november 22-én foglalhatta csak el a helyét a kőszegszerdahelyi plébánián, mert a január 3-án történt kinevezése ellen nagy volt a bozsokiak tiltakozása. Ahogy maga jegyezte be a plébánia krónikájába: „mert a plébániáért folyamodó horvát ajkú vetélytársaim felizgatták a bozsoki híveket arra, hogy horvát ajkú plébánost kérjenek maguknak, és ezt meg is tették”.⁴¹ A helyi plébánia megszűnte után Bozsok Szerdahely filiája volt. „Hazafiségéért bántalmazott plebános” címmel számolt be rövid hírben a tömördi plébános magyarosítási törekvéseinek következményére a Vas megyei napilap 1895 márciusában:

³⁸ Čičak-Chand, Ružica – Kumpes, Josip 1998.

³⁹ Hutchinson–Smith 1996.

⁴⁰ Kurelac 1871, XXIX.

⁴¹ Kuntár é. n., 58.

„Szamálovics Ferencz, a tömördi lelkes fiatal plebános a templomban az iskolásgyermekkel magyar nyelven énekeltetett s velök magyarul imádkozott – olvassuk a *Vasvármegyében*. – [...] A mult hét egyik napján ugyanis a tömördi bíró és egy Vlasics nevű egyén, már az isteni tisztelet alatt lármázni kezdtek és a papot szidalmazták, mikor pedig a templomból kijött, egész tömeget vezettek ellene, megragadták karját, meglökdösték s a bíró és Vlasics fennhangon fenyegették, hogy ha még egyszer magyarul mer imádkoztatni a gyerekekkel, hát ki dobják a templomból s nem bánják, ha 10 esztendőre elítélik is őket. Szamálovics plebános az ügyet a püspök ő méltósága elé terjesztette, a ki e szép és hazafias szavakkal vigasztalta a panaszkodó fiatal papot: »Ne bándd fiam, ha mint szent. Sebestyént megköveznek is a hazáért és magyarságért!« Örömmel és lelkesedéssel jegyezzük fel a magaslelkű főpásztor ezen emlékezetes és gyönyörű igéit.”

Schápy József nardai plebánosnak meggyűlt a baja nagynardai híveivel a magyarosítás ügyében. „A nardai háború” címmel vezércikk jelent meg a *Vasvármegye* 1902. január 12-ei számában, amely így indul:⁴²

„Magyarosodásnak eredt horvátjaink között olyan jelenségek ütözköztek elő a napok folyamán, melyek alkalmasak arra, hogy mélyreható aggodalmakat ébresszenek. Nagy-Nardán, ahol Schápy József a plebános, aki vendvidéki származása daczára, egész pályafutása alatt lelkes előharczosa volt mindenkori a magyar nyelvnek és a magyar kulturának: a millennárius év kezdetén bevezette magyar-nardai és felső-csatári templomaiba a magyar éneket.”⁴³

De mi is történt?!? – A magyar nyelv templomi bevezetése során 1901. december 29-én a litánia alatt

„a magyar éneklést közbeszólásokkal zavarták a nardaiak; ugyanez történt Szilveszter estén is, amikor Schápy plebános a hívek hazafias érzésére apellálva, kérte őket, hogy a magyar nyelvnek úgy mint eddig, ez után is engedjenek a templomba utat. [...] Most már úgy áll a dolog, hogy míg felsőbb intézkedés e célból nem történik, a nardaiak a templomban nem énekelnek sem magyarul, sem horvátul. [...] nem engedhető, hogy a magyarság templomára, mely oly nagy fáradtsággal és költséggel felépítettet, néhány zavarosban halászó izgága természetű ember üszköt vetve, azt porrá égesse.”

A megyei napilap annak ellenére pártját fogta a nardai plebánosnak, hogy a képviselőválasztás idején néppártiként a legádázabb ellenségük volt.⁴⁴

⁴² A nardai békétlenkedők. *Vasvármegye*, 1902. jan. 8., 3.

⁴³ A nardai háború. *Vasvármegye*, 1902. január 12., 1.

⁴⁴ K. B.: A nardai háború. *Vasvármegye*, 1902. jan. 12., 1.

„A magyarság szempontjai döntők a mi szemeinkben, s épp azért odaálunk a néppárti plebános oldalára ebben a kérdésben és védelmezni szeretünk az ő igazát, mivel igaza annak van, aki ebben a hazában arra törekszik, hogy a hivek ajkain az Istent dicséror zsolozsmák magyarul hangozzanak”

– olvashatjuk az említett vezércikkben, amely befejezésül a következőt deklarálja:

„Nem szabad és nem is fogjuk engedni, hogy a lelkes pap, aki egyébiránt heves politikai ellenfelünk, rövidséget szenvedjen vagy elbukjék olyan ügyben, mely a magyarság ügye és a nemzeti nyelv kérdése. Ezen szempontból ítéljük meg a nardai háborút, melyet akként kell befejezni, hogy tisztelettel környezve kerüljön ki abból a magyarság zászlóhordozója!”

A megosztásra tett kísérletnek tűnik a *Vasvármegye* 1902. január 8-án közzétett bekezdése a „nardai háború” kapcsán:⁴⁵

„Az általa elvetett mag termékeny talajra is talált, különösen a felső-csatári hivek lelkében, kik józan gondolkodásu, a magyar fajhoz ragaszkodó derék polgárok, a hazafias érzést ápolják, gondozzák és fentartják s mint ilyenek példaképpül állithatók a többi szintén nem magyar ajku községek elé. Ők elítélik a nardaiak zavargását s mind ilyentől távol tartva magukat buzgó igyekezettel munkálkodnak a magyar nyelv terjesztése érdekében; amiért a legmelegebb hangu, osztatlan dicséret illeti őket!”

6. A SAJTÓ SZEREPE A MAGYAROSÍTÁSBAN

A sajtó egyes képviselőinek erős nacionalizmusára már az eddigiekben volt számos példánk. Gondoljunk csak a papok magyarosítási törekvéseinek védelmére a *Vasvármegye* című napilapban. A 19. század második felében a nemzeti-etnikai szempontú vélemények formálásába már erősen beavatkozott a sajtó. Már 1867-ben a cseregyerek intézményét propagálta a megyei lap, mert ez segítheti a magyarosodást: „[...] nem lesz megyénkben vend, német, horvát, ki anya nyelve mellett a magyart is teljesen ne bírná, s azt önként szerzett sajtójának ne vallaná!” – fejeződik be a „Magyarosodjunk!” című írás. A magyarosodást támogató sajtóra további példákat találunk, ha a *Vasmegeyi Lapok* 1884. évi számaint lapozgatjuk.⁴⁶ „Magyarosodás Német-Gyiróton” címmel írták a következőt:

⁴⁵ *Vasvármegye*, 1902. január 8.

⁴⁶ *Vasmegeyi Lapok*, 1884. május 22., 2.

„Német-Gyiróton a mult hó végén tartatott meg az iskolai zárvizsga, a’ melyen kellemesen lepte meg a jelenlevő hallgatókat az iskolagyerekek tiszta magyar felelete, s midőn az »Isten áldd meg a magyart« az apróságok köréből felzendült, nem egy szemben ragyogtak örömkönnyek. Csak előre!”

7. A MAGYAROSÍTÁS RÉTEGORIENTÁLTSAGA ÉS VISZONYA A MOBILITÁSHOZ

Az 1945 előtt zárt közösségek mítoszát tovább rombolják a zarándoklatok, valamint a helyi búcsúk. A jáki Jakab-napi búcsún például 1751-ben részt vettek horvátnádáljaiak is, derül ki egy boszorkányperből.⁴⁷ Igaz, a péterfaiak mesélték, hogy csak lopva utaztak el századunk 20-as éveiben még lányfejjel lovas kocsin a kertesi Anna-búcsúra, s ott csak egy nótát táncoltak, s irány haza! Félték, meg ne tudják a szüleik. „Sehová sem jártunk. Nem mehettünk – mondták. – Miért tiltották? – Hát nem tehetjük meg. Amit a szüleink mondtak, az szent volt.” Ez még a konzervatív, régi, hagyományozó közösség modellje: a generációk egymás alá- és fölrendeltsége dominál: a normákat az idősebbek határozzák meg. Szentpéterfát sok egyéb jelleg alapján is hagyományos, konzervatív közösségnek kell tekintenünk. És ezt többek között az endogámia tartósan nagyon nagy arányával lehet magyaráznunk. Ezért alakult ki konzervatívabb, konzerválásra hajlamosabb faluközösség. Ennek ellenére itt született a múlt század végén és – különösen – századunk elején a legtöbb vállalkozó szellemű ember, aki kivándorolt Amerikába.

A jobbágyfelszabadítás a maga kétpólusú hatásával a társadalom nagy tömegében teremtette meg a mobilitást. Tehát nemcsak lehetőséget nyújtott az etnikai keveredésre, hanem ezt gerjesztette is. Eközben a nemzetállam gondolatával ez nem fért össze. A közösségeket a csoporttudat élteti. A „mi”-tudat gyakran a másik lenézését, alacsonyabbrendűségét emeli ki.

A grádistyei horvátok egy részénél jöhetett csak szóba a magyarosítás: azoknál, akik semmit sem – vagy csak nagyon keveset – tudtak magyarul. Ez a helyhez kötöttebb, konzervatívabb paraszti réteg volt. Egy másik csoportjuk éppen azért vált, válhatott mobillá, mert a horvát anyanyelve mellett magyarul és/vagy németül is tudott. Ők lettek a fuvarosok, kereskedők. Például Stinác, avagy Pásztorháza⁴⁸ volt egyike a fuvarosközpontoknak. A perenyei kocsmában meglopott horvát állatkereskedő is vélhetően e többnyelvű réteghez tartozott.

⁴⁷ Schramm 1983, 731.

⁴⁸ Ma: Stinatz, Ausztria.

A homokiak és hidegségiek a tradicionális zöldségtermesztés elindítójának egyesek egy 18. századi kiscenki remetét tartanak, míg mások szerint ezt Csetkovics István hidegségi plébános honosította meg a 19. század közepén. A remete elindítója lehetett ennek, de igazi zöldségtermelővé e falvak csak később, a 19. század közepe után váltak: a vármegeye 19. század közepi leírásában még nem emelik ki e településeket zöldségtermelő specialistákként, holott minden sajátos termelési ágat jeleznek. A megtermelt zöldséggel való kereskedés nagyobb mobilitással járt, s ezáltal segítette a magyarosodást. Ez is Hanák Pétert igazolja, aki szerint a „modern árutermelés és városiasodás, illetve a városiasodás és magyarosodás közötti szorosa korrelációra”⁴⁹ számos példát lehet mutatni. Igaz, az asszimilációban ő jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít az iparosodásnak – szemben a mezőgazdasággal –, de éppen Homok példája mutatja, hogy a nem tradicionális mezőgazdaság a termeléshez szorosan köti a kereskedelmet, s így növeli a mobilitást.

Az idegenforgalom, a turizmus első fellendülése Homok térségében a 19. század első felében kezdődött: miután Széchenyi István megnyitotta fertőbozi fürdőjét a Fertő-tavon.⁵⁰ A turizmus magyarosító hatásáról e korszakból nincs kézzelfogható adatunk. A fertői turizmus 20. század végi fellendülésének következményei első pillantásra a magyarosodás irányába hatnak, hiszen falu települ a falu mellé: a homoki üdülőfalu. A tények mégis arra utalnak, hogy a turizmus színesítése is arra ösztönzi a helyieket, hogy újra felfedezzék horvát gyökereiket. Különösen a folklórral tudnak sajátosat nyújtani a turisták számára, de a nemrégén megnyitott tájház is e célt szolgál: s udvarán már rendszeresen szerveznek kézműves programokat, amelyekkel olyanokat is oda csábítanak, akik önmagáért a tájházért még nem mennének el.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bencsics, Nikolaus 1984. Einige Bemerkungen zu älteren Beziehungen der burgenländischen Kroaten zur alten Heimat. In *Burgenland in seiner panonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst*. Burgenländische Forschungen. Sonderband VII. Eisenstadt, 14–18.
- Berzsenyi Dániel 1833. A magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairól. In *Berzsenyi Dániel összes művei*. Közrebocsátá Döbrentei Gábor. 3. kiadás. Budán, 1842.
- Čičak-Chand, Ružica – Kumpes, Josip (szerk.) 1998. *Etničnost, načija, identitet*. (Hrvatska i Europa). Zagreb.

⁴⁹ Hanák 1974, 516.

⁵⁰ Tilkovszky 1960, 181–185.

- Chernel Kálmán 1877. *Kőszeg sz. kir. Város jelene és múltja*. I. rész. Szombathely.
- Fényes Elek 1836 (1991). *Vas vármegye. Mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. Vas megyei levéltári füzetek, 4. Szombathely.
- Gaál Károly 1991. Megjegyzések a stinátzi (Burgenland) hímeostojás alakulásához. In *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*.
- Hadrovics László 1994. *Schriftum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, 523–524.
- Hajszan, Robert 1993. *Die Herrschaft Güns im 15. und 16. Jahrhundert*. Güttenbach–Pinkovac.
- Hanák Péter 1974. Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, XVII, 4.
- Horváth Sándor 1986. Kölcsönhatások a nyugat-magyarországi horvátok népi kultúrájában. In Eperjessy E. – Krupa A. (szerk.): *A III. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Budapest–Békéscsaba.
- Horváth Sándor 1989. Házassági kapcsolatok a horvátok lakta Nardán. *Vasi Szemle*.
- Horváth Tibor Antal 1993. *Szombathely a XV–XVIII. században*. Szombathely. Acta Savariensia, 8.
- Hutchinson, John – Smith Anthony D. (szerk.) 1996. *Ethnicity*. Oxford–New York, Oxford Readers.
- Kállay István 1985. *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest.
- Krpan, Stjepan 1990. *Frano Ženko Donadini – malo poznati pohoditelj zapadnougarskih Hrvata. Migracijske teme. Časopis za istraživanje migracije i narodnosti*. Zagreb.
- Kuntár Lajos é. n. *Bozsok*. Szombathely.
- Kurelac, Fran 1871. *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj na Ugrih*. Zagreb.
- Novák L. – Ujváry Z. (szerk.) *Lakodalom*. Debrecen. Folklor és etnográfia, 9.
- Schramm Ferenc 1983. *Magyarországi boszorkányperek*. 2. Budapest.
- Seedoch, Johann 1995. Razdoblje Franje Josipa. In *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*. Zagreb.
- Tilcsik György 1990. A magyar nyelv iskolai oktatása Vas megye nemzetiségi vidékein a reformkorban. In *Előadások Vas megye történetéből*. Szombathely, 232–233.
- Tilkovszky Lóránt 1960. Széchenyi István fertőbozi fürdője. *Soproni Szemle*, 2, 181–185.
- Tobler, Felix – Seedoch, Johann 1995. Školstvo od 16. stoljeća do 1921. godine. In *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*. Zagreb.
- Völgyes Ferenc 1987. *Harasztifalu története. Az iskola története*. Kézirat. SNA–1633. Szombathely, Savaria Múzeum Néprajzi Osztályának Adattára.